

ЖІНКИ В ЛАВАХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

ЛЕПТА

Текст Катерина КОБЧЕНКО, ілюстрації Іван КИПІБІДА

ШЛЯХИ ТА ЦІНА ВЕЛЛЕЛЮДНОГО ГЕРОЇЗМУ

Масова участь жінок у бойових діях у лавах Червоної армії стала унікальним радянським феноменом. У решті армій по різні боки

фронтів Другої світової жінки виконували лише допоміжні функції. Держала цього явища — у передвоєнному вихованні «нової людини»: радянського патріота, вірного пропагованим ідеалам соціальної справедливості,

інтернаціоналізму, прогресу та жіночої емансипації. Не менш важливими були популярні в молодіжному середовищі спортивні та парамілітарні практики. Поміж ідейними чинниками не варто забувати і про патріотичне підне-

У перші ж дні повномасштабного вторгнення російської армії в Україну на той час 98-річна колишня розвідниця-червоноармійка Ольга Твердохлебова з Вінниці зателефонувала до місцевого військкомату та сказала: «Добре бачу, маю розряд по гімнастиці і легкій атлетиці. Можу тримати автомат. Я — «ворошиловський стрілок» з пістолета». Жінки її покоління, які воювали у Другій світовій, це переважно дівчата до 20 років, нерідко з досвідом спортивної або й військової підготовки. Вони добровільно зголошувалися захищати свою країну, оскільки жінок, окрім медиків та зв'язків, не мобілізували

сення, що після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР привело до лав Червоної армії від 800 тисяч до мільйона жінок.

Ці дані дають змогу стверджувати, що значна кількість червоноармієць представляла Українську РСР. Навіть формальні дані про місце народження свідчать, що серед 95-ти жінок, які отримали звання Героя Радянського Союзу, приблизно третина — уроженки регіонів сучасної України різного етнічного походження. Крім того, дехто з народжених в інших республіках мали українські корені або по війні пов'язали своє життя з Україною.

Тривалий час радянський наратив містив лише героїчні історії військовичок, ретельно цензуруючи справжню ціну перемоги, не кажучи вже про особливості власне жіночого досвіду війни.

Уперше такий досвід ще в період пізнього СРСР задокументувала білоруська публіцистка Світлана Алексієвич у книжці «У війни не жіноче обличчя». Ці свідчення ветеранок — часто все ще із самоцен-

зурою з боку респонденток та із проханнями про анонімність — розкривають глибини замовчуваних переживань і є найяскравішим доказом військової антигуманності. Як сказала одна із співрозмовниць Алексієвич: «Якщо подивитися на війну нашими очима... Бабськими... То вона — дуже страшна. Тому нас і не питають».

Радянський героїчний наратив, який вивищував окрему когорту офіційно пошанованих осіб із бездоганною репутацією, поширювався і на жінок. Невипадково більшість жінок — Героїв Радянського Союзу — отримали це звання по смерті. Але й ті, які пережили війну, послуговувалися певними перевагами й навіть соціальними ліфтами, на відміну від тисяч інших, не таких знаменитих, але часто не менш героїчних їхніх бойових товаришок.

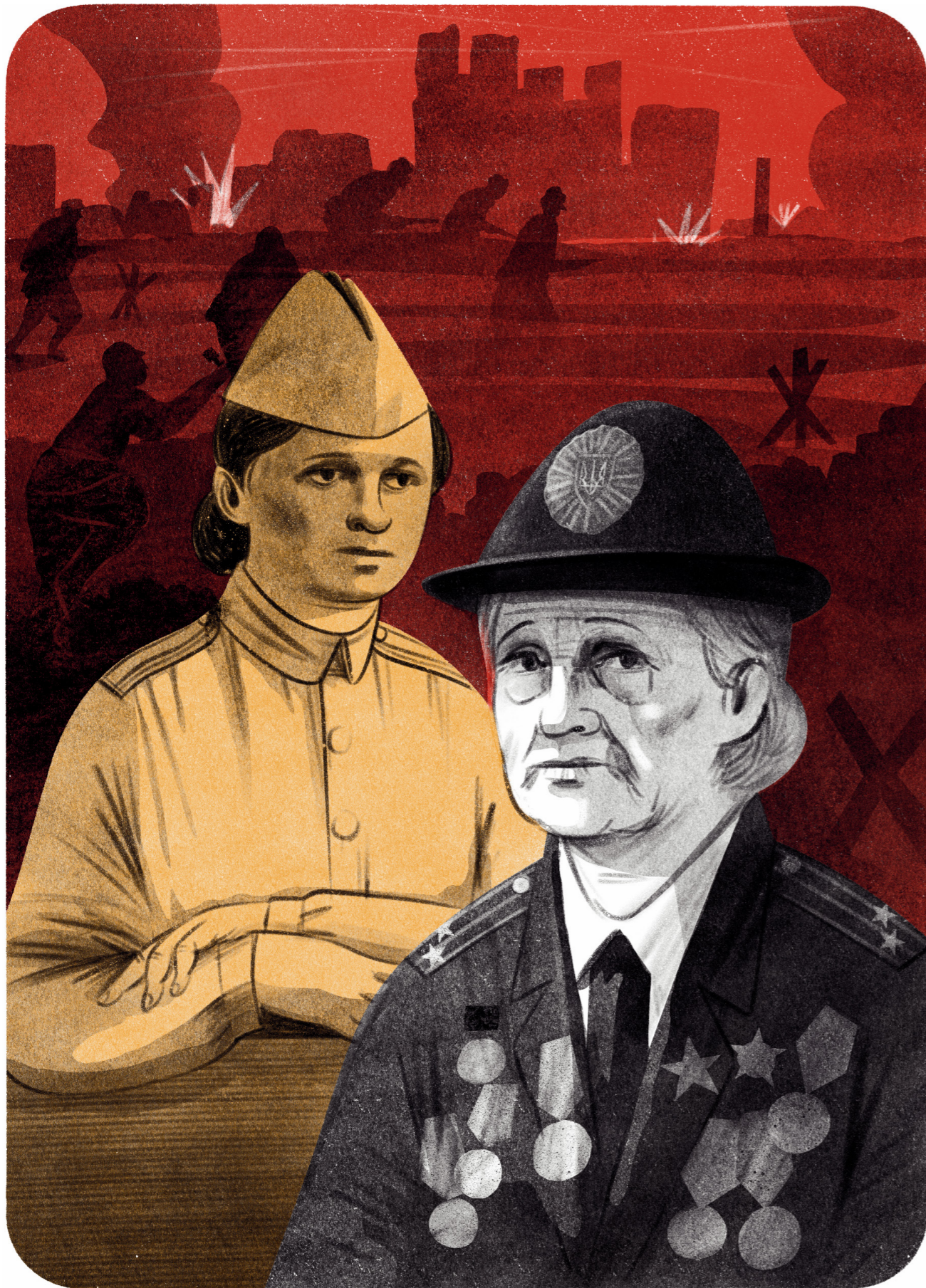
У РАДЯНСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ПАНТЕОНІ

Серед нагороджених званням Героїв Радянського Союзу помітні три великі групи. Перша — військові

санінструкторки, адже санітарна медична допомога, і евакуація поранених з поля бою також, значною мірою була завданням жінок. Друга — учасниці радянського підпілля. Третя — льотчиці. Є і представниці інших військових спеціальностей — насамперед снайперки, як-от Людмила Павліченко.

Серед українських героїнь-підпільниць — зокрема легендаризовані у літературі та пропаганді, — «молодогвардійки» з Краснодону (нині Сорокине на Луганщині) Уляна Громова та Любов Шевцова, по смерті нагороджені у 1943 році.

До них також належать харківські підпільниці Надія Волкова та Марія Кисляк, полтавка Олена (Ляля) Убийвовк, ушавлена у повісті Олесь Гончара «Земля гуде», підпільниці Ніна Сосніна з Малина на Житомирщині, Лариса Ратушна з Вінниці та Дарія Дяченко з Миколаївщини. П'ятеро з них це високе звання отримали по смерті аж у 1965 році, коли почали формувати радянський міт Великої вітчизняної війни, у якому підпілля відводило роль одного із

символів радянського патріотизму й антифашистського спротиву.

Ще одними героїнями були уславлені льотчиці. Найвідомішими вже в часі війни стали так звані Нічні відьми на легких бомбардувальниках із 46-го гвардійського нічного бомбардувального авіаполку. У ньому, зокрема, воювали: уродженка Бердянська Євгенія Руднева, яка загинула 1944-го; Євдокія Носаль — 1943-го та Віра Білик — 1944-го, обидві — із Запорізької області.

Їхні бойові посестри, які пережили війну: Лариса Литвинова з Києва, Наталія Меклін із Лубен на Полтавщині, Поліна Гельман із Бердичева та Надія Попова з Донецька. Усі вони по війні змогли збудувати кар'єру, цивільну чи військову, досягли високого, за радянськими мірками, соціального статусу й померли наприкінці 1990-х — на початку 2000-х у Москві, там і поховані.

Не менш героїчними були їхні бойові подруги з жіночого 125-го гвардійського бомбардувального авіаполку. Вони воювали на літаках Пе-2 — складних в управлінні важких пікірувальних бомбардувальниках, екіпаж яких складався із трьох осіб: пілота-командира екіпажу, штурмана та стрільця-радиста. Керування таким літаком вимагало неабиякої майстерності й досвіду. Саме тому командирами екіпажів ставали переважно

ті жінки, які пройшли підготовку й отримали професію льотчиці ще перед війною. А наштаурманок уже в часі війни навчали вчорашніх студенток різних спеціальностей.

Серед літунок цього авіаполку також були українки — зокрема екіпаж пілотеси Марії Доліної та штурманки Галини Джунковської. Марія Доліна згадувала: «Під час польоту Галя любила заспівати українську пісню. Летимо на бойове завдання, небо ще чисте, обстановка ще спокійна, і Галина пісенька «Дивлюсь я на небо...» ллється. А я підспівую». Звісно, у цих дівчат радянський інтернаціоналізм перевищував їхню українську ідентичність. Біографічне інтерв'ю, яке Доліна дала наприкінці життя, є важливим джерелом з історії її авіаполку.

Інша жінка-пілот цього полку, командирка ескадрильї Надія Федутенко, родом з Білгородщини, після війни проживала в Києві, там і похована. Про це нагадує меморіальна таблиця на будинку на вул. Микільсько-Ботанічній. Надія Федутенко та Марія Доліна були передовими радянськими жінками передвоєнного покоління: закінчивши авіаційне училище, Надія шість років працювала льотчицею цивільного флоту, а Марія стала льотчицею-інструкторкою, викладачкою льотної справи.

Вчинки їхніх не таких іменитих бойових товаришок

були так само героїчними, про що свідчать спогади їхніх посестер. Про жертвний подвиг уродженки Ніжина Любові Губіної згадувала її однополчнина Олександра Єрьоменко: «Фашисти атакують безперервно, користуючись своєю чисельною перевагою. На бомбардувальнику пошкоджене управління. Люба наказує екіпажу залишити літак.

Першим вистрибує і благополучно приземляється стрілець-радист Омельченко, за ним вистрибує Катя Батухтіна, але перечеплюється ранцем парашута за турель кулемета й безпорадно повисає, не в змозі відчепитися. Літак переходить у пікірування. Швидко, надто швидко наближається земля. Люба повертає голову, щоб переконатися, що Катя вистрибнула й можна стрибнути самій, і раптом бачить, що штурманка не може звільнитися. До землі залишається кілька секунд. Що робити? Стрибати, рятуватися самій, полишивши на неминучу загибель товаришку? Чи... І Губіна ухвалила тверде рішення: схопившись за штурвал, вона зробила різкий ривок у бік непрацюючого мотора. Від ривка лямка парашута зіслизнула з турелі кулемета, і Батухтіна відокремилась від літака. У льотчиці Губіної вже не лишилося висоти, щоб вистрибнути з парашутом. Вона загинула, до останнього подиху рятуючи життя екіпажа, виконавши обов'язок командирки».

«НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ, НІЩО НЕ ЗАБУТЕ?»

Якщо високі нагороди й належність до військової еліти давали якісь гарантії успішного майбутнього, то «плями в біографії» на кшталт військового полону, навіть попри звитягу й героїзм, могли стати причиною зневаги й тавра зрадниці.

Такою трагедією закінчилося життя Євгенії Клем, яка народилася 1898 року та виросла в Одесі, де працювала викладачкою. На фронт її призвали як медсестру Приморської армії. Потрапивши в полон й зумівши приховати своє єврейське походження, вона очолила групу опору радянських військовополонених у жіночому концтаборі Равенсбрюк.

Вистоявши та виживши в німецькому концтаборі, у рідній Одесі її переслідували, позбавили роботи, забрали квартиру. Не витримавши моральних знущань, 3 вересня 1953 року Євгенія Клем повісилася на дверях своєї кімнати, залишивши передсмертну записку: «Усе своє життя я всім серцем любила свою Батьківщину. Я любила свою роботу; я була щасливою усвідомлювати, що моя робота поліпшує комуністичне суспільство. Тепер я відірвана від моєї кафедри і від моєї роботи; ніхто навіть не потурбувався пояснити мені, чому. Невже я настільки нікчемна істота, що ніхто не зміг повідомити мені персонально — ніхто навіть не поговорив зі мною. Я зали-

шаю цей світ. Я прошу виконати мою волю: переказати мої заощадження з ощадної книжки, 5300 карбованців, на рахунок Педагогічного інституту. Є. Клем, 31 серпня 1953 р.».

За декілька років у СРСР надрукували спогади колишніх в'язнів Равенсбрюку «Вони перемогли смерть» (1961): радянський нарратив відтоді також містив історію героїчного спротиву нацизму з боку радянських ійськовополонянок у нелюдських умовах нацистського концтабору. Там описано й дії мужньої одеситки: «Євгенія Клем була відомою у Равенсбрюку всім учасницям Руху опору. Тихо, серйозно, скромно входила у життя табору ця відважна жінка. Вона та її дузі — Безногова, Бобкова, Петрушина, Матузова, Бойко, Сокова, Малигіна — створили центр радянських груп Опору. Євгенія Лазарівна добре говорила німецькою. За фахом вона була викладачкою вищої школи. Німецькі та радянські жінки, що працювали у лікарні, передавали Клем політичну інформацію, а вона поширювала її у групах. Клем десь дістала карту й наносила на неї рух Радянської армії. Широкий кругозір Клем і її великі знання у багатьох сферах були дуже помічними для ув'язнених жінок при вивченні форм боротьби проти СС».

ВИКЛИКИ І ТРАВМИ ФРОНТОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Після війни на демобілізованих червоноармійок чекали специфічно «жіночі» форми

упослідження, які ніхто не намагався припинити. А консервативний відкат у суспільних і гендерних повоєнних дискурсах, неминучий після великої війни, витісняв на маргінес пам'ять про рядових військовичок.

Суспільство ніби починало соромитись того факту, що жінкам довелося захищати країну на рівні з чоловіками, їх почали підозрювати у вільних або нерозбірливих сексуальних зв'язках на фронті. «Після війни... Я жила у комунальній квартирі. Сусідки всі були з чоловіками, ображали мене. Лаялися. “Ха-ха-ха... Розкажи, як ти там б... з мужиками...” У мою каструлю з картоплею оцту наллють. Всиплють ложку солі... І сміються задоволені...», — згадувала одна із співрозмовниць Алексієвич.

Звісно, війна оприявнювала весь спектр людських почуттів та моделей поведінки: було й чимало випадків фронтових історій щасливого кохання і подальших шлюбів. Водночас фронтові реалії сричинили поняття так званої пепеже — походно-польової жєны: на позначення сексуальних зв'язків жінок із військовими, часто одруженими. Для декого з комбатанток такі взаємини були результатом розрахунку й пошуку покровительства з боку військових начальників, що захищало їх від домагань інших чоловіків. А хтось йшов за почуттями і поринав у стосунки, які нерідко закінчувалися загибеллю партнера або його поверненням до дружини й дітей.

Абсолютна більшість жінок мусила підлаштовуватися до умов співжиття в чоловічому середовищі. «Я, приміром, у батальйоні була єдиною жінкою, жила у спільній землянці. Разом із чоловіками. Відділили мені місце, але яке ж воно окреме, вся землянка мала шість метрів.

Я прокидалася вночі від того, що махала руками — то одному дам по щоках, то іншому. Мене поранило, потрапила до шпиталю і там

махала руками. Нянечка уночі розбудила: «Чого ти? Кому розповіси?», — згадувала анонімна співрозмовниця білоруської авторки.

Потрапляючи у сферу чоловічого домінування, якою була армія, жінки зіштовхувались з недовірою до їхніх бойових вправностей і мали доводити побратимам свою компетентність. Це часто вимагало особливого напруження сил, адже жінок оцінювали прискіпливіше, а осуджували дошкульніше.

Про тернистий шлях до визнання з боку бойових побратимів згадує абсолютна більшість червоноармієнок, надто якщо їм доводилося обіймати низові командні посади.

Зі спогадів командувачки саперного взводу, які записала Алексієвич: «Солдати дивляться на нас із насмішкою, дехто навіть зі злістю, а інший так пересмикне плечима — усе одразу зрозуміло. Коли командир батальйону представив, що ось, мовляв,

ваш новий командир взводу, усі одразу завили: «У-у-у...» Один навіть сплюнув: «Тьху!» А через рік, коли мене нагороджували орденом Червоної Зірки, ті самі хлопці, які вижили, мене на руках до моєї землянки несли. Вони мною пишалися».

У сміливості, почутті обов'язку та жертвності, а також за рівнем підготовки чи за бійцівськими вміннями жінки достойно конкурували з чоловіками. Але їм значно більше, ніж чоловікам, дошкуляли побутові труднощі, відсутність належних умов

для власної гігієни та брак жіночої військової форми, про яку тоді ніхто не дбав. Під загрозою покарання військовички перешивали гімнастерки, підганяючи їх по фігурі. Однак особливо складною була психологічна проблема втрати образу власної жіночності; зокрема дуже важко давалася їм необхідність коротко стригтися.

Найважче було тим, хто пережив важке поранення: дуже складно було чоловікам, а для жінок це ставало соціальним вироком. Навіть виконуючи допоміжні функції у Червоній

армії, частина жінок свій внесок у перемогу в буквальному сенсі сплатила власним здоров'ям: у жіночих авіаполках відповідальними за озброєння теж були дівчата, які мусили між бойовими вильотами швидко, за будь-якої погоди переозброїти літак, почепивши на нього авіабомби завважки майже тонну. Марія Доліна згадувала, що лише декілька її бойових товаришок з технічної служби авіаполку по війні змогли стати матерями. Але їхні жертви зазвичай лишалися глибоко в тіні бойових подвигів товаришок по зброї. ■

